

Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

ΛΕΩΝ. ΒΕΛΙΑΡΟΥΤΗ

«Ο κόσμος που είναι έξω από μᾶς, τὸ «μὴ ἐγὼ» που ἀπλώνεται μπροστὰ μας καὶ γύρω μας, ἀποτελεῖ μιὰ γραφή, τὴν ὁποία πρέπει νὰ μάθουμε νὰ διαβάζουμε· δὲν ἔχει σὰν τὴν κινεζικὴ γραφή 40 χιλιάδες ἰδεογράμματα, ἔχει ὅμως, ἕναν ἀπειρον ἀριθμό».

B. Berenson

(Συνέχεια ἀπὸ τὸ προηγούμενο)

II

5. Ὁ δάσκαλος καὶ τὸ τοπικὸ περιβάλλον τοῦ παιδιοῦ

Ἄφου σὰν ἀφετηρία ἀλλὰ καὶ σὰν τέρμα τῆς μορφωτικῆς προσπάθειας τοῦ Πρωτοβάθμιου σχολείου, ὅπως θὰ τονιστῆ καὶ παρακάτω, θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ σπουδὴ τοῦ τοπικοῦ περιβάλλοντος, αὐτονόητο εἶναι τὸ βαρὺ χρέος τοῦ δασκάλου νὰ γνωρίσῃ τὴν περιοχὴ τῆς λαϊκῆς Κοινότητος, στὴν ὁποία δασκαλεύει, ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις. Καὶ ὅταν διδάσκουμε μὲ τὸν παραδοσιακὸ τρόπο τὰ διάφορα μαθήματα, ἡ βαθιὰ καὶ στερεὰ γνώση τοῦ περιεχομένου τῆς διδασκαλίας εἶναι ὄρος. *sine qua non* γιὰ τὴν ἀρτιότερη ὀργάνωσή της. Τὴν ἔλλειψη τῆς γνώσης ἐτούτης δὲν μποροῦν ν' ἀναπληρώσουν ἡ ὁποια διδαχτικὴ εὐστροφία καὶ τὰ μεθοδικὰ τεχνάσματά μας στὴν πράξη τῆς συγκεκριμένης διδασκαλίας.

Ἡ μεθοδικὴ ἀρτίωση τῆς διδασκαλίας προσδιορίζεται, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἀπὸ τὶς δεκτικὰς δυνατότητες τοῦ μαθητῆ καὶ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ἴδιου τοῦ μορφωτικοῦ ἀγαθοῦ. Ὅσο βαθύτερη καὶ πολυμερέστερη εἶναι ἡ διπλὴ τούτη γνώση, τόσο πρὸ σίγουρα καὶ πρὸ εὔστοχα ἀπαρτιώνεται ἡ διδασκαλία μας.

Γιὰ νὰ γίνῃ, λοιπόν, ὁ δάσκαλος ἔμπειρος ὁδηγητῆς τοῦ μαθητῆ στὴ μελέτη τοῦ τοπικοῦ περιβάλλοντος, ἐπιβάλλεται νὰ τὸ σπουδάσῃ πρῶτα ὁ ἴδιος, ὅσο γίνεται ἐπιστημονικότερα καὶ ὡς τὶς ἔσχατες λεπτομέρειες. Τὸ χρέος ἐτούτο τοῦ δασκάλου τὸ ὑποδεικνύουν ἐμφαντικὰ, μολονότι εἶναι αὐτονόητο, σχεδὸν ὅλοι οἱ παιδαγωγοί, που θεωρητικὰ ἢ πραχτικὰ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ μελέτη τοῦ περιβάλλοντος σὰν κέντρου σχολικῆς ἐργασίας. (38)

Θὰ γνωρίσῃ τὴ μορφή καὶ τὴ σύσταση τοῦ ἐδάφους, τὸ κλίμα καὶ τὶς διακυμάνσεις του, τὰ ζῶα καὶ τὰ φυτὰ τοῦ τόπου, τὴν παραγωγικὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου, τὶς διακινήσεις τῶν τοπικῶν προϊόντων, τὸν πληθυσμὸ καὶ τὴν πυκνότητά του, τὶς χειροτεχνικὰς, βιοτεχνικὰς καὶ βιομηχανικὰς μονάδες, τὰ τεχνικὰ ἔρ-

38. Τζ. Τσαγκιᾶ : Τὰ νέα Βελγικὰ προγράμματα κτλ. «Νεοελληνικὴ Παιδεία» 14-15/1947.

38. Γ. Παπακωστούλα : Ἡ μελέτη τοῦ περιβάλλοντος κτλ. /1963 σελ. 31.

γα, τὰ μέσα συγκοινωνίας καὶ ἐπικοινωνίας καὶ τελικὰ τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν τρόπο τῆς ζωῆς του μέσα στὸ περιβάλλον.

Ἡ ἱστορία τοῦ τόπου, παλιὰ καὶ πρόσφατη, πρέπει νὰ τοῦ γίνῃ οἰκεία. Χοροὶ καὶ τραγούδια, ἔργα τέχνης καὶ πολιτισμοῦ, ἔθιμα, μῦθοι καὶ παραμύθια, ἀρχιτεκτονικὰ στυλ τῶν σπιτιῶν καὶ μορφές λαϊκῆς τέχνης, θὰ εἰσέλθουν στὸ πεδίο τῆς ἔρευνάς του, γιατί ἔτσι ἡ γνώση τοῦ περιβάλλοντος ὁλοκληρώνεται καὶ δὲν παραμένει ἄδειο σχῆμα.

Δίχως μιὰ τέτοια προηγούμενη βαθιὰ καὶ πολύπλευρη γνώση τοῦ τοπικοῦ περιβάλλοντος, τὸ μορφωτικό μας ἔργο δὲν μπορεῖ νὰ σταθῇ στὰ πόδια του. Ἄλλὰ πατριδογνωστικὸ σχολεῖο δὲ γίνεται ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη. Ὁ «παιδαγωγισμὸς» καὶ στὸ σημεῖο ἐτοῦτο ἔχει μετατρέψῃ καὶ τὸν ὄρο «πατριδογνωστικὸ σχολεῖο» σὲ ἄδεια φόρμουλα. Ἐπινόησαν διάφοροι συγγραφεῖς, καὶ στὸ Βέλγιο ἀκόμη, εἰδικὰ ἐγχειρίδια, γιὰ νὰ προχωρήσῃ ὁ δάσκαλος στὴ μελέτη τοῦ τοπικοῦ περιβάλλοντος μὲ βάση αὐτά. «Κέντρα διαφέροντος δίχως διαφέρον, πού τὰ ἐπιβάλλουν καὶ τὰ ὀργανώνουν οἱ συγγραφεῖς σὰν οἱ μαθητὲς ὅλοι ν' ἀνήκουν σ' ἓνα στερεότυπο περιβάλλον. Σ' ἓνα χωριό, οἱ μαθητὲς ἀρχίζουν μὲ τὴ μελέτη τῆς ἐξόρυξης τῶν γαιανθράκων, πού ποτὲ δὲν εἶδαν μὴτ' ἀκόμη ἀντιλήφθηκαν, γιατί τὸ ἐγχειρίδιο ἔφτασε στὶς σελίδες, πού εἶναι ἀφιερωμένες στὸ ὄρυχεῖο... Ἔργασία ὁλοκληρωμένη!!!» (39)

Ἐπιβάλλεται νὰ προφυλαχτοῦμε ἀπὸ τὸν κίνδυνο τῆς ὁμοιομορφίας, πού ἐλλοχεύει ἐδῶ, μὲ ἀπὸ πρὶν καθορισμένα «κέντρα διαφέροντος» γιὰ ἐνιαία ἐφαρμογὴ σ' ὅλη τὴ χώρα. Γιατί, ἔτσι, θὰ βυθιστοῦμε πάλι σὲ μιὰ στερεοτυπία, πού τὴν ἀντιμάχεται τὸ βαθύτερο νόημα τοῦ τοπικοῦ περιβάλλοντος σὰν κέντρο μορφωτικῆς ἐργασίας στὴν πρωτοβάθμια ἐκπαίδευση.

Αὐτὸν τὸν κίνδυνο, νὰ παρακολουθοῦν οἱ δάσκαλοι τὴν ἔρευνα τοῦ τοπικοῦ περιβάλλοντος μὲ βάση πανομοιότυπα, γιὰ ὅλη τὴ χώρα, σχολικὰ ἐγχειρίδια, τὸν ἐπισήμανε, μὲ ἰδιαίτερη ὀξύνοια, ὁ Βέλγος παιδαγωγὸς M. Godegniaux. Γράφει: «Οἱ δάσκαλοι ἀντιστέκονται, βέβαια, στὸν πειρασμὸ ν' ἀκολουθοῦν τὰ ἐγχειρίδια αὐτά. Θ' ἀφαιροῦσαν, ἔτσι, ἀπὸ τὴ διδασκαλία τους κάθε χυμὸ καὶ κάθε ρώμη. Τὸ Νέο Πρόγραμμα μᾶς ἀπελευθέρωσε ἀπὸ τὸ φορμαλισμὸ τῆς παράδοσης· ἄς μὴν ξαναπέσωμε σ' ἓναν ἄλλον τὸ ἴδιο ἐπικίνδυνο, ἀλλὰ περισσότερο ὑποκριτικό». (40)

Ὅταν διατυπωθοῦν οἱ γενικὲς γραμμὲς τοῦ Νέου Προγράμματος, στὸ ὁποῖο ἡ μελέτη τοῦ περιβάλλοντος θὰ ἔχη δεσπόζουσα θέση, καὶ προσδιοριστοῦν οἱ ἀρχές καὶ τὰ ἀξιώματα γιὰ τὴν παιδαγωγικὴ του θεμελίωση, ἡ ἐρευνητικὴ δραστηριότητα τῶν δασκάλων θὰ καταστῇ ἀναπόφευκτη. Δίχως μιὰ ἐρευνητικὴ προεργασία, ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ Νέου Προγράμματος θὰ εἶναι αὐτόχρομα δύσκολη. Τὸ ἴδιο δύσκολη εἶναι καθαυτὴ ἡ ἔρευνα ἀπὸ τὸ δάσκαλο τοῦ περιβάλλοντος, στὸ ὁποῖο δασκαλεύει, γιὰ νὰ τὸ κατακτήσῃ γνωστικά. Θὰ κινηθῇ σ' ἓναν παρθένο, σχεδόν, γνωστικὰ χῶρο...

Ὁ Δελμουῆζος, πού δύο φορές πάσχισε νὰ στήσῃ τὸ σχολεῖο πάνω στὴ Νεοελληνικὴ Πραγματικότητα, γράφει: «Ἡ μελέτη τοῦ τόπου εἶναι ὄρος μὲ πολὺ βαρὺ περιεχόμενο καὶ δὲ γίνεται, βέβαια, μ' ἐξωτερικὴ μόνο ἐπιταγὴ καὶ ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη. Εἴμαστε ἀκόμη νέο κράτος, καὶ φυσικὰ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἔχωμε μελετήσῃ τὸν τόπο μας, ὅπως ἔχουν μελετήσῃ τὸ δικό τους ἄλλοι, πού αἰῶνες καταγίνονται μὲ τέτοια μελέτη... Εἶναι ζωτικώτατη ἀνάγκη γιὰ τὸν πολιτισμὸ μας καὶ γιὰ τὸ σχολεῖο ἡ στροφὴ νὰ γίνῃ γενικὴ, καὶ σ' αὐτὸ θὰ βοηθήσῃ ἂν καὶ στοὺς ἐκπαιδευτικούς γίνῃ συνειδητὸ τὸ πρόβλημα καὶ ἡ σημασία του ὅσο τουλάχιστο καὶ

39. M. Dellettre : Trilogie - Vie-École κτλ. σελ. 22.

40 Ἀπὸ τὴ μελέτη του «Κέντρα διαφέροντος καὶ Σχολικὰ ἐγχειρίδια», στὴν ὁποία παραπέμπει ὁ Dellettre.

στούς αγρότες. Και τότε θα ζητούν για τα σχολεία τους όχι μόνο βιβλία για τη μέθοδο διδασκαλίας, αλλά και για την ουσία της, και προπάντων γι' αυτή». (41)

Είναι κοινός τόπος πια η απαίτηση να μελετηθούν στα πλαίσια της σπουδής του περιβάλλοντος στοιχεία της λαογραφίας και κυρίως τα δημοτικά τραγούδια. Πόσες μελέτες, όμως, υπάρχουν, που ν' αναφέρονται στην παιδαγωγική αξία του δημ. τραγουδιού και στη συσχέτισή του με την έπικη ψυχολογία του μαθητή του πρωτοβάθμιου σχολείου; Πόσες μονογραφίες υπάρχουν, που να έρευνουν γεωργοοικονομικά και κοινωνιογραφικά διάφορες περιοχές, για να 'χη ό δάσκαλος στα χέρια του ένα οδηγητικό νήμα στην άντληση των μορφωτικών αγαθών της στενότερης πατρίδας, που πάνω τους θα έδραιώσει τη μελέτη του περιβάλλοντος; 'Ελάχιστες κι αυτές δυσεύρετες.

Οί ένδοιασμοί του Δελμούζου, μολονότι διατυπώθηκαν πριν από πολλά χρόνια, εκφράζονται και από άλλους ειδικούς. (42) «'Υστεροῦμε σημαντικά στὸν τομέα τῆς ὀργάνωσης τῆς γεωργοοικονομικῆς ἐρεύνης», γράφει ὁ Χρ. Εὐελπίδης. «Βιβλίον οικονομικῆς γεωγραφίας τῆς Ἑλλάδος δὲν ὑπάρχει οὔτε διὰ τὸ γυμνάσιον, οὔτε διὰ τὸ Πανεπιστήμιον, οὔτε διὰ τὴν Ἀνωτάτην Σχολὴν Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν!» (Ν. Κιτσίκης).

'Ωστόσο, ὁ δάσκαλος δὲν πρέπει νὰ μείνῃ μὲ τὰ χέρια δεμένα. Ἐπιβάλλεται νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴ σπουδὴ τοῦ περιβάλλοντος ὁ ἴδιος, μὲ τοὺς συναδέλφους τοῦ σχολείου του ἢ τῆς περιοχῆς. Ἡ ἔρευνα καὶ ἡ γνώση τοῦ περιβάλλοντος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἔργο ἑνὸς ἀνθρώπου, ὅση μόρφωση κι ἂν κατέχη, γιατί οἱ πλευρὲς εἶναι πολλὲς καὶ ἡ «ματιά» δὲν κατορθώνει νὰ τὶς ἀγκαλιάσῃ ὅλες. Ὁ δάσκαλος δὲν μπορεῖ νὰ 'ναι ταυτόχρονα κα γεωγράφος καὶ οικονομολόγος καὶ κοινωνιολόγος, λαογράφος, στατιστικολόγος, ιστορικός καὶ γεωλόγος. Καὶ ἂν ἐπιχειρήσῃ ἀπὸ μόνος του μιὰ τέτοια ἔρευνα τῆς στενότερης πατρίδας τῶν μαθητῶν του, ἡ ἐργασία του θὰ 'ναι ὀπωσδήποτε λειψή, πρόχειρη, καὶ ὄχι ὀλοκληρωμένη κατασκευή. Μονάχα σὲ μιὰ τέτοια σωστὴ καὶ ὑπεύθυνη προεργασία ἐρευνητικὴ μπορεῖ νὰ ἐδραιωθῆ στερεὰ ἡ μελέτη τοῦ περιβάλλοντος καὶ νὰ ἐκπληρωθῆ ὁ ρόλος τοῦ σχολείου, πού εἶναι ἡ συστηματικὴ κατάκτηση ἀπὸ τὸ μαθητὴ τοῦ γύρω του κόσμου. Μὲ αὐτοσχεδιασμούς καὶ χωρὶς αὐστηρὰ καθορισμένους στόχους ἡ προοδευτικὴ ἀγωγή περιγράφεται. Ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τῶν στόχων στὸ νέο πρόγραμμα τῆς μελέτης τοῦ περιβάλλοντος ἀποτελεῖ τὸ ἔρμα του καὶ ταυτόχρονα νοηματοδοτεῖ ὅλη τὴν παιδαγωγικὴν ἀναμορφωτικὴ προσπάθεια. Τὸ «πῶς» μαθαίνω εἶναι ἀξεχώριστο μὲ τὸ γιατί «μαθαίνω». Ὁ Αἰ. Clausse, στὸ βαθυστόχαστο, ἀληθινά, βιβλίον του: «Ἡ φιλοσοφία τῆς μελέτης τοῦ περιβάλλοντος», ὅπου ἐπιχειρεῖ μιὰ κριτικὴν ἀξιολόγηση τῶν διαφορετικῶν ἀπόψεων τοῦ προβλήματος, γράφει μὲ ἀπόλυτη σαφήνεια: «Κάθε ἀγωγή περιέχει ταυτόχρονα ἀντικειμενικοὺς στόχους καὶ μέσα, ὅτι οἱ πρῶτοι προηγούνται τῶν δευτέρων» θὰ 'ταν ἀστόχαστο νὰ ἐφαρμόσωμε τεχνικὲς, ὅσο τελειοποιημένες κι ἂν φαίνωνται, δίχως προηγούμενα νὰ ἐγκαταστήσωμε τοὺς στόχους, πού θέλομε νὰ φτάσωμε. . . Σὲ τίποτε δὲ θὰ χρησίμευε νὰ διαθέτωμε τὰ πιδὲ ταχύτερα καὶ πιδὲ ἄνετα μέσα κυκλοφορίας, ἂν δὲ γνωρίζωμε τὴ διεύθυνση πρὸς τὴν ὁποία θέλομε νὰ ταξιδέψωμε καὶ τὸ σκοπὸ τοῦ ταξιδιοῦ μας. . . Σκέφτομαι, ὅτι μεθοδολογία καὶ ἀξιολογία εἶναι δεμένες στενά, ἀλλὰ ἡ δευτέρη προσδιορίζει τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἐφαρμόσωμε τὴν πρώτη, λαβαίνοντας ὑπόψη τὶς ἀντιδραστικὲς καὶ προσ-

41. Α. Δελμούζου : Μελέτες καὶ Πάρεργα / σελ. 141.

42. Χρ. Εὐελπίδης : Ἐκπαίδευσις καὶ Ἀνάπτυξις εἰς τὸν Γεωργικὸν Τομέα «Ν. Οἰκονομία» 3/1963 σελ. 207.

42. Ν. Κιτσίκης : Τεχνικὴ παιδεία καὶ Οἰκ. Ἀνάπτυξις «Ν. Οἰκονομία» 3/1963 σελ. 198.

αρμοστικές δυνατότητες του παιδιού. . . 'Απαιτείται βαθιά γνώση των πνευματικών μηχανισμών στις διαφορετικές ηλικίες. . . » (43)

Μια ομάδα δασκάλων ενός σχολείου ή συγκροτήματος σχολείων ορισμένης περιοχής καταστρώνει από το καλοκαίρι, με την εμπνευσμένη καθοδήγηση του επιθεωρητή, όπου αυτή είναι δυνατή, τα πεδία έρευνας και το σχέδιο της σπουδής. Προηγούμενα ο καθένας εξοικειώνεται όσο μπορεί καλύτερα με τις έννοιες και τις μέθοδοι έρευνας της αντίστοιχης επιστήμης, για να προβή ύστερα στην απογραφή και συλλογή του υλικού στον τομέα της έρευνας του. Όλοι, όμως, πρέπει να γνωρίζουν τοπογραφικά την περιοχή τους ως τα έσχατα στοιχεία της.

Γίνεται, έτσι, η μελέτη του περιβάλλοντος ο χώρος συνεργασίας του διδακτικού προσωπικού του σχολείου, που, γενικότερα, θ' αναζωογονήσει τη σχολική εργασία, θα τη συντονίσει και θα της δώσει ένότητα και οργάνωση. Συναντούμε εδώ μίαν από τις σπουδαιότερες αρετές της, που θα διαμορφώσει ένα νέο παιδαγωγικό κλίμα, μέσα στο οποίο θα βρίσκονται βαθιά αλλαγμένες οι σχέσεις των δασκάλων ανάμεταξύ τους και ταυτόχρονα «ή διπλή σχέση του παιδιού με το δάσκαλο και του παιδιού με τα μορφωτικά αγαθά». (44)

Δίνουμε ένα περιληπτικό σχεδιάγραμμα σπουδής του περιβάλλοντος ενός αγροτικού κέντρου (χωριού ή πολιχνης), που ένδεικτικά παρασταίνει, σε γενικές γραμμές, το σκελετό ενός σχολικού προγράμματος. Έμπεριέχει τους βασικούς δείχτες για την επιλογή των επί μέρους ενότητων, που, με βάση τις ιδιαίτερες τοπικές συνθήκες, τον τύπο του σχολείου και το πνευματικό επίπεδο των μαθητών, θα σπονδυλωθούν παιδαγωγικά έτσι, ώστε ν' αποτελέσουν το πρόγραμμα εργασίας μίας χρονιάς. (45)

1. Το γεωγραφικό τοπίο. Η θέα του χωριού

— Το όνομα της Κοινότητας. . . Καταγωγή του ονόματος.

— Γεωγραφική θέση του χωριού (γεωγραφικό πλάτος — γεωγ. μήκος — ύψομετρο). Τα σημεία του ορίζοντα. Προσανατολισμός.

— Ο χάρτης του χωριού και της περιοχής του (Με τη βοήθεια του επιτελικού και γεωλογικού χάρτη και του κοινοτικού κτηματολογίου). — Έπιφάνεια συνολική σε στρέμματα.

— Πληθυσμός.

2 Φυσική γεωγραφία

α) Η ανάγλυφη μορφή της γης (λόφοι — βουνά — τα μακρινά βουνά — κοιλάδες — ρεματιές — ή πεδιάδα). Γνωρίζουμε τις διάφορες γαίες της Κοινότητας. Έκτιμούμε τις γυμνές και φυτεμένες εκτάσεις. Κατασκευάζουμε ανάγλυφο χάρτη της περιοχής, με συμβατικά χρώματα.

β) Το έδαφος (όρεινό — πεδινό — ήμιορεινό — παραθαλάσιο). Οι τοπωνυμίες.

γ) Το ύπεδαφος. Τα κυριότερα πετρώματα, όπως τα βλέπουμε σ' ένα λατομείο, ασβεστοκάμινο, απότομη ακτή ή χαράδρα (άργιλος — ασβεστόλιθοι —

43. Ar. Clausse : Philosophie de l' étude du milieu. Scarabée/1961, σελ. 8, 5, 10.

44. M.A. Bloch : Pédagogie des Classes Nouvelles (P.U.F. 1953) σελ. 83,

45. Για τη σύνταξη του διαγράμματος είχαμε υπόψη τα εξής βιβλία : 1) Χ. Εδελπίδη : Εισαγωγή εις τας Κοινωνικας Έπιστήμας/1951 2) 'Αγροτική Οικονομία και 'Αγροτική Πολιτική 3) Cunéo-Godier : Vade-Mecum κτλ. σελ. 28-32 4) E. Lange : J' étudie ma région.

ἄμμος — σχιστόλιθοι — γρανίτες). Συλλογή αντιπροσωπευτικῶν δειγμάτων ἀπὸ τὰ πετρώματα γιὰ τὸ σχολικὸ μουσεῖο.

δ) Τὸ κλίμα τοῦ τόπου. Οἱ ἐπικρατοῦντες στὸ χωριὸ ἄνεμοι καὶ ἡ συχνότητά τους. Ἄνεμοι ποὺ φέρνουν τὴ βροχὴ, τὸ χιόνι. Ἀπλὲς μετεωρολογικὲς παρατηρήσεις. Οἱ ἐτήσιες διακυμάνσεις τῆς θερμοκρασίας. Ἡ ἐποχὴ τοῦ πρώτου χιονιοῦ, τῶν πρώτων παγετώνων. Στὸν ἐτήσιο κύκλο οἱ ἡλιοφανεῖς ἡμέρες, οἱ ἡμέρες τῆς βροχῆς, τοῦ χιονιοῦ, τῶν παγετώνων καὶ τοῦ χαλαζιοῦ. Ὁ ἀριθμὸς τῶν καταιγίδων καὶ τὰ σημεῖα, ποὺ πέφτουν συνήθως οἱ κερανοί. Τὸ ὕψος τῶν ἐτήσιων βροχοπτώσεων.

Πότε ἀνθίζει ἡ ἀμυγδαλιά. Ἡ χρονολογία ἀφίξης τῶν χελιδονιῶν.

ε) Ὑδρογραφία: Οἱ χεῖμαρροι, τὸ ποτάμι, οἱ πηγές, ὁ βάλτος, ἡ λίμνη. Οἱ τοπωνυμίες καὶ ἡ καταγωγή τους. Θρύλοι, παραδόσεις καὶ ἄλλες πληροφορίες, ποὺ ἀναφέρονται στοὺς χεῖμαρρους, ποτάμια καὶ θρύσες τοῦ χωριοῦ. Κατασκευάζεται ὑδρογραφικὸς χάρτης τοῦ χωριοῦ. Τὸ πρόβλημα τοῦ πόσιμου νεροῦ τῆς Κοινότητος (θρύσες — πηγὰδια — λίμνη — στέρνες — κοινοτικὴ ὕδρευση — δεξαμενὴ — δίκτυο διανομῆς).

στ) Χλωρίδα: Σπουδαιότερα δέντρα, θάμνοι καὶ φυτὰ, ποὺ φύονται ἀπὸ μόνα τους: — στὰ δάση, στοὺς φράχτες, στοὺς θάμνους — στὰ ὄροπέδια, στὶς κλιτύες, στὴν πεδιάδα — στὴν κοιλάδα, στὶς ὄχτες τοῦ ποταμοῦ, στὰ τέλματα.

— Τὸ δάσος (δέντρα — θάμνοι — φύλλα — ἄνθη — ζῶα τοῦ δάσους). Ὁ ξολοκόπος, ὁ δασοφύλακας. Τὰ γύρω δάση.

ζ) Τὰ ζῶα: Τὰ σπουδαιότερα ὠφέλιμα καὶ βλαβερὰ ζῶα, ποὺ ζοῦν στὴν περιοχὴ τῆς Κοινότητος. Ἡ ζωὴ τους οἱ μεταναστεύσεις τους.

3. Οικονομικὴ γεωγραφία

Φυσικὸς πλοῦτος· παραγωγικὴ δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων. Προϊόντα.

— Ἐκτασὴ τῶν δασῶν, τῶν θαμνοσκεπασμένων τόπων, τῶν χερσότοπων, τῶν καλλιεργημένων γαιῶν, τῶν βάλτων, τῶν λιβαδιῶν (στατιστικὴ ἀπεικόνιση).

Χάρτης ποὺ νὰ παρασταίνῃ τὴν κατανομὴ τους.

— Ἡ κατανομὴ τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ ἐπαγγέλματα.

α) Γεωργία καὶ κτηνοτροφία:

— Ἐκτασὴ τῶν κοινοτικῶν τόπων.

— Μεγάλες γεωργικὲς ἰδιοκτησίες (100 στρεμ. καὶ ἄνω) — μεσαῖες 50 - 100 στρ. — μικρὲς (10 - 50 στρεμ.).

— Ἡ τιμὴ ἀγορᾶς τῆς γῆς κατὰ στρέμμα. Εἶδη ἐνοικιάσεων καὶ τὰ μισθώματα. Καλλιεργητικὰ ἔθιμα, ποὺ διέπουν τὶς ἀγρομισθώσεις.

— Βασικὲς καλλιέργειες τοῦ χωριοῦ. Στατιστικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἐτήσια παραγωγὴ δημητριακῶν, βιομηχανικῶν ὑλῶν (βαμβακιοῦ — καπνοῦ), τῶν λαχανικῶν, τῶν δασικῶν προϊόντων. Δεντροκομικὰ προϊόντα.

— Κτηνοτροφία: τὰ προϊόντα τῆς καὶ οἱ τιμές τους. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μεγάλων καὶ μικρῶν ζώων τῆς Κοινότητος. Στατιστικὴ ἀπεικόνιση τῶν ἀριθμῶν.

— Οἱ διακυμάνσεις τῶν τιμῶν τὰ τελευταῖα 20 χρόνια.

— Ὅλες αὐτὲς οἱ πληροφορίες θὰ μεταφράζονται σὲ γραφικὲς παραστάσεις.

— Οἱ πωλήσεις τῶν γεωργικῶν καὶ κτηνοτροφικῶν προϊόντων στὶς ἐπαρχιακὲς ἀγορὲς (παζάρια). Ἐθιμα ποὺ ἐπικρατοῦν στὶς πωλήσεις τῶν ζώων.

β) Ἄλιεῖα:

— Ὁ ζωντανὸς κόσμος τῆς θάλασσας. Τὰ εἶδη τοῦ ψαρέματος (μὲ τὴν ἀπόχη, μὲ τὰ δίκτυα, μὲ τὸ παραγάδι, μὲ τὸ καμάκι κ.τ.λ.). Τύποι ἀλιευτικῶν πλοιαρίων.

— Ο αριθμός τῶν ἀλιευτικῶν πλοιαρίων τῆς Κοινότητας — Ο αριθμός τῶν ἀλιέων τοῦ χωριοῦ — Τὰ προϊόντα τῆς ἀλιείας, συντήρηση, μεταφορὰ καὶ πώληση.

γ) Τὰ ὄρυκτὰ τοῦ τόπου μας: (μάρμαρο — ἄργιλος — λιγνίτης κ.τ.λ. καὶ ὅσα τυχὸν ἐξορύσσονται στὸ χωριό).

δ) Οἰκοτεχνία - Χειροτεχνία. Βιοτεχνικὲς καὶ βιομηχανικὲς μονάδες

— Προϊόντα ἡμικατεργασμένα καὶ κατεργασμένα, ποὺ παράγονται στὸ σπίτι γιὰ τὶς ἀνάγκες, κυρίως, τῆς οἰκογένειας (σῆματα, μάλλινα ὑφάσματα, γεωργικὰ ἐργαλεῖα, οἰκιακὰ σκευῆ κ.τ.λ.) (Οἰκοτεχνία — Χειροτεχνία).

— Ἀπαρίθμηση τῶν βιοτεχνικῶν καὶ βιομηχανικῶν μονάδων τῆς περιοχῆς. Ἀριθμὸς ἐργοδοτῶν καὶ ἐργατῶν. Τὰ παραγόμενα προϊόντα καὶ ἡ σημασία τους: (λατομεῖα — ἀσβεστοκάμινα — κεραμοποιεῖα — τυροκομεῖα — οἰνοποιεῖα — ἐργοστάσια ἀλιπάστων — ἀλευροποιεῖα — ἐκκοκιστήρια βάμβακος, καπνεργοστάσια κ.τ.λ.).

ε) Ἐμπόριο καὶ ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα: Ἐμποροπανηγύρεις — Ἐβδομαδιαῖες ἀγορῆς (παζάρια) — Ἡ ἀγορὰ τοῦ χωριοῦ. Τὰ ἐμπορικὰ — Ποιὰ προϊόντα ἐξάγονται ἀπὸ τὸ χωριό; ποῖα ἔρχονται ἀπ' ἄλλου, γιὰτὶ δὲν παράγονται στὸν τόπο μας — Διακινήσεις τῶν προϊόντων.

στ) Ὁ Τουρισμὸς.

4. Δρόμοι ἐπικοινωνίας καὶ ἀνταλλαγῶν. Μέσα συγκοινωνίας καὶ ἐπικοινωνίας

— Οἱ δρόμοι ἐπικοινωνίας μὲ τὰ γειτονικὰ χωριά καὶ μὲ τὴν πολιτεία.

— Εἶδη δρόμων: (μονοπάτι — κοινοτικὸς — ἐπαρχιακὸς — ἐθνικὸς).

— Χάρτης τοῦ ὀδικοῦ δικτύου τῆς Κοινότητας.

— Τὰ γύρω χωριά; οἱ πολιτεῖες τῆς ἐπαρχίας. Πῶς πᾶμε σ' αὐτές;

— Μέσα συγκοινωνίας: (ζῶα — κάρα — ποδήλατα — μοτοσυκλέτες — αὐτοκίνητα — σιδηρόδρομος — θάρκες — καΐκια — βαπόρια — ἀεροπλάνο).

— Ο αριθμὸς τῶν κάρων, τῶν ποδηλάτων, τῶν μοτοσυκλετῶν καὶ αὐτοκινήτων τοῦ χωριοῦ. — Μέσα ταχείας ἐπικοινωνίας: τηλέφωνο — τηλεγράφος — ἀσύρματος — ταχυδρομεῖο. — Τὸ κοινοτικὸ τηλεφωνεῖο καὶ ταχυδρομεῖο — Ἡ λειτουργία τους. — Ποῦ καὶ πῶς μεταφέρονται τὰ προϊόντα, ποὺ πωλοῦν οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ; — Ἀπὸ ποῦ ἔρχονται τὰ μηχανήματα στὸ χωριό μας;

5. Ἀνθρωπογεωγραφία

α) Ὁ πληθυσμὸς.

— Ὁ σημερινὸς πληθυσμὸς τῆς Κοινότητας — Σύγκριση μὲ τὸν πληθυσμὸ τῶν ἀπογραφῶν: 1940, 1951, 1961. — Ἀριθμὸς γεννήσεων καὶ θανάτων ἐτησίως ἀπὸ τοῦ 1930 - 1966 (βάσει τῶν ληξιαρχικῶν βιβλίων τῆς Κοινότητας). Γραφικὴ παράσταση.

— Ἡ σημερινὴ κατανομὴ τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ ἡλικίες 1 - 10 ἐτῶν, 10 - 20, 20 - 30 κ.ο.κ. Γραφικὴ παράσταση. Ἀναλφάβητοι — ἐγγράμματοι. — Μειώνεται ἢ αὐξάνει ὁ πληθυσμὸς καὶ γιὰ ποιὸς λόγους.

— Δημογραφικὲς μετακινήσεις τοῦ πληθυσμοῦ — μετανάστευση (στὸ ἐσωτερικὸ — ἐξωτερικὸ).

6. Ἡ κατοικία, οἱ ἀνέσεις; μορφὲς ψυχαγωγίας

— Κατανομὴ τῶν κατοικιῶν στὸ χῶρο τῆς Κοινότητας.

— Διαφορετικοὶ τύποι σπιτιῶν ἢ διάταξη τῶν δωματίων, ὑλικά κατασκευῆς ὁ σημερινὸς ἀριθμὸς τῶν κατοικιῶν. Τί ἔθιμα ἐπικρατοῦν κατὰ τὴν οἰκοδομὴ τους.

- Παλιά και μοντέρνα σπίτια' σύγκριση. Σπίτια άκατοίκητα. 'Ο άριθμός τους.
- Παλαιά άρχοντικά σπίτια.
- Οί άνέσεις τών κατοικιών: φωτισμός — θέρμανση — επίπλωση.
- Τό νερό: στέρνα, πηγάδι, βρύση, ύδραυλική έγκατάσταση;
- Ηλεκτροφωτισμός. Χάρτης του δικτύου ηλεκτροφωτισμού.
- Άριθμός ηλεκτροφωτισμένων σπιτιών.
- Πηγές φωτισμού στα μη ηλεκτροφωτισμένα σπίτια. 'Ο φωτισμός άλλοτε και τώρα. 'Ο κοινοτικός φωτισμός τών δρόμων.
- Οί διασκεδάσεις του χωριού: (γιορτές, γάμοι, πανηγύρια, κινηματογράφος, χοροεσπερίδες, καραγκιόζης, διαλέξεις, κοινοτική βιβλιοθήκη, κινητές βιβλιοθήκες, σπόρ κ.τ.λ.).

7. Κοινωνικοί σχηματισμοί

- 'Οργανωμένες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτιστικές ομάδες: (γεωργικός συνεταιρισμός — κτηνοτροφικός συνεταιρισμός — έκπολιτιστικοί και άθλητικοί σύλλογοι — φιλανθρωπικά και επαγγελματικά σωματεία).

8. 'Η ιστορία του χωριού

- Προϊστορία και ιστορία της περιοχής. Τό ιστορικό ίδρυσης του οικισμού.
- Τόποι συνδεμένοι με την παλιά, νεώτερη και πρόσφατη ιστορία μας.
- Ίχνη από τό περελθόν: λίθινα έργαλεία και όπλα, πήλινα είδη, νομίσματα κ.τ.λ. που θρέθηκαν στο χωριό, πύργοι, κάστρα, παλιές εκκλησίες, τάφοι, άγάλματα, παλιές κατοικίες, έρείπια — παλιά τεχνικά έργα (γεφύρια — αυλάκια — δρόμοι — πηγάδια — ύδραγωγεία — πηγές).
- Σύγχρονα άρχιτεκτονικά έργα: σχολείο — εκκλησία — κοινοτικό κατάστημα — μουσεϊο).
- Σύγχρονα τεχνικά έργα και έργα πολιτισμού: (δρόμοι — γεφύρια — έγχειοβελτιωτικά έργα κ.τ.λ.).
- Διάσημες προσωπικότητες της Κοινότητας και τό έργο τους (εύεργέτες — επιστήμονες — λογοτέχνες — καλλιτέχνες — πολιτικοί — στρατιωτικοί — κληρικοί).
- Βιβλία που άσχολούνται με την ιστορία και τη ζωή της Κοινότητας.
- Τά οικογενειακά άρχεία, τά άρχεία της Έκκλησίας, του Σχολείου, της Κοινότητας.
- Τό ιστορικό του Σχολείου.
- Λαογραφικοί θησαυροί: τραγούδια του τόπου, χοροί, μουσική και μουσικά όργανα, θρύλοι, παραδόσεις, παραμύθια, συνήθειες, έθιμα, γνωμικά, παροιμίες, τοπικοί άγιοι, τοπικές γιορτές και πανηγύρια, λαϊκή τέχνη, τοπικές ένδυμασίες.

9. 'Η διοίκηση της Κοινότητας και της Έπαρχίας

- 'Ο Πρόεδρος της Κοινότητας και τό κοινοτικό Συμβούλιο — 'Η έκλογή τους.
- 'Ο Έπαρχος και ό Νομάρχης.
- 'Ο βουλευτής και οί βουλευτικές έκλογές.
- Οί κοινοτικοί υπάλληλοι: (γραμματέας — ληξίαρχος — κλητήρας). 'Ο άγροφύλακας.
- Τό κοινοτικό κατάστημα και οί κοινοτικές ύπηρεσίες.
- Δημόσια κτίρια του χωριού: Ταχυδρομείο — Είρηνοδικείο — Τελωνείο — Τηλεγραφείο — Άγροτικό 'Ιατρείο — Δημοτικό Σχολείο — Γυμνάσιο — Οίκοκυριακή Σχολή.

— Οί δημόσιες υπηρεσίες του χωριού και οί δημόσιοι υπάλληλοι.

— Κοινωνικά έργα: (άσυλα — νοσοκομεία — ορφανοτροφεία).

Πολύ περιεκτικά και όχι εξαντλητικά δώσαμε σέ ξεχωριστούς κύκλους τούς τομείς έρευνας, στους οποίους θ' άπλωθῆ ἡ μελέτη του περιβάλλοντος από τούς δασκάλους, για να συλλέξουν τις πληροφορίες, τὰ στοιχεία και τὰ τεκμήρια, πού εἶναι απαραίτητα για τὴν οργάνωση τῶν ἐνοτήτων. Μία σπουδή, πού θὰ χρειαστῆ τὴ συνεργασία πολλῶν δυνάμεων, πολλὴν ἐργασία, ἐρευνητικὸ πάθος, ἀλλὰ προπαντὸς σύστημα και σχέδιο. Μόνοι μας μίᾶ τέτοια δουλειά δὲ θὰ μπορέσωμε νὰ τὴ βγάλωμε πέρα. Γεωργοοικονομικὴ μελέτη τῆς περιοχῆς ποτὲ δὲ θὰ γίνῃ, χωρὶς τὴν ἄμεση καθοδηγητικὴ συνεργασία τοῦ ἐπαρχιακοῦ γεωπόνου ἢ τοῦ γεωπόνου τῆς Α.Τ.Ε.

Για νὰ συλληφθῆ ἡ ἄμεση κοινωνικὴ πραγματικότητα τῆς στενώτερης πατρίδας, πρέπει νὰ ἐξοικειωθῶμε μὲ τις ἔννοιες και τις τεχνικὲς τῆς Κοινωνιογραφίας. Εἶναι κλάδος τῆς Κοινωνιολογίας, πού ἔχει σὰ στόχο τὴν ἐμπειρικὴ πρόσληψη μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνικῆς συνολικῆς κατάστασης, μέσα στὰ πλαίσια ὀρισμένου χώρου, στὰ πλαίσια μιᾶς πόλης, μιᾶς ἐπαρχίας, μιᾶς πολιτιστικῆς μονάδας. Συλλαβαίνει, μὲ λίγα λόγια, τὴν κατασκευὴ τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας τοῦ παρόντος.

Για μεθοδολογικοὺς λόγους διαχωρίσαμε τὸ περιβάλλον σὲ φυσικὸ, οἰκονομικὸ και ἀνθρώπινο. Ὁ χωρισμὸς, βέβαια, εἶναι τεχνητὸς και κάτω σχηματικὸς, ἀλλὰ, στὴν ἐρευνητικὴ μας προσπάθεια, μεθοδολογικὰ ἀναγκαῖος. Οἱ ἐνότητες τοῦ προγράμματος, ἀσφαλῶς, θὰ ἔχουν παιδαγωγικὴ διάρθρωση τέτοια, ὥστε νὰ παρουσιάζεται στὸ ὀπτικὸ πεδίο τῶν μαθητῶν τὸ περιβάλλον σφαιρικὰ, σὰ διαλεκτικὴ ἐνότητα ζωῆς. Οἱ σχηματικὲς διακρίσεις θὰ ἔναι οἱ «ἀποχρώσεις» του. Ὁ διαχωρισμὸς τοῦ περιβάλλοντος—γράφει ὁ Μ. Bloch— σὲ φυσικὸ και ἀνθρώπινο εἶναι παιδαγωγικὰ ἐπικίνδυνη και ἐπιστημονικὰ ἀδικαιολόγητη. Τὸ «φυσικὸ περιβάλλον», τὸ μόνο τουλάχιστο πού εἶναι προσιτὸ στὸ παιδί, διαμορφώθηκε ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ἔτσι, ὥστε μόλις εἶναι δυνατὸ νὰ μιλήσωμε για «περιβάλλοντα» μὲ δεσπύζοντα χαρακτήρα «φυσικὸ» ἢ «ἀνθρώπινο». (46)

Ἄφεύγατη θὰ ἔναι ἀπὸ τὰ μάτια μας ἡ ἐξουσιαστικὴ παρουσία τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸ περιβάλλον του. Ἄλλωστε, ὁ ἀπώτατος στόχος τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας στὴν τιτανικὴν ἀλλὰ και ἑωσφορικὴν ἐποχὴ μας εἶναι νὰ καταδείξῃ τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἀνθρώπου, πού κρατᾶει στὰ χέρια του τὴ μοίρα του, ὅπως παραστατικὰ τὸ διατύπωσε σὲ μιὰ ὠραία του ρήση ὁ Fichte: «Ἡ ἀνθρωπότητα ἀποκρούει τὴν τυφλὴν τύχη και τὴ δύναμη τῆς μοίρας. Κρατᾶει στὰ ἴδια της τὰ χέρια τὰ πεπρωμένα της».

Στὸ δάσκαλο ἀνήκει τὸ χρέος, δταν θὰ οργανώνῃ και θὰ ἐπεξεργάζεται στὰ καθέκαστα τις ἐνότητες μελέτης τοῦ περιβάλλοντος, νὰ γυρίσῃ τὴν προσοχὴ του στὶς στενώτερες συνάψεις τῆς φυσικῆς, οἰκονομικῆς γεωγραφίας και ἀνθρωπογεωγραφίας. Τὸ πεδίο τῆς ἔρευνας εἶναι ἀπεριόριστο και, μπροστὰ στὴ γκάμα τῶν ἐρωτημάτων, τὰ ὁποῖα θέτει ἕνα συγκεκριμένο γεωγραφικὸ τοπίο, ὁ δάσκαλος θὰ διαλέξῃ μὲ διάκριση ὅσα παρουσιάζουν μορφωτικὴν ἀὐταξία και ἀνταποκρίνονται στὶς προσληπτικὲς ἰκανότητες τῶν μαθητῶν και στὶς εἰδικὲς συνθῆκες ἐργασίας τοῦ σχολείου του. (47)

6. Ἡ μελέτη τοῦ περιβάλλοντος, τὰ ὄρια και οἱ ἀποχρώσεις της

Ἴσαμ' ἐδῶ καθορίσαμε τὸ πλάνο ἐργασίας τῶν δασκάλων, πού ὑπηρετοῦν σὲ

46. M.A. Bloch : *Pédagogie des Classes Nouvelles*. PUF/1953 σελ. 58.

47. M. Bortholomé - Paquet : *J' étudie ma ville*.

χωριά, όπου, σύμφωνα με μιάν άκρoία «φυσιοκρατικήν άποψη», τo περιβάλλον είναι εϋνοϊκότερο για μιá γόνιμη παιδαγωγική δραστηριότητα. Ο δάσκαλος έχει πολλές εϋνοϊκές προϋποθέσεις, για νά επιτύχη στο μορφωτικό του έργο.

Στο χωριό οί δροι τής ζωής, λένε, είναι άπλούστεροι και φυσικότεροι. Η ύπαιθρος παρουσιάζει σ' άφθονία τά φυσικά πλούτη και διευκολύνει άριστα παρατηρήσεις και πολυάριθμα πειράματα πάνω σ' αυτά και στην παραγωγική δραστηριότητα τών ανθρώπων. Μας φέρνει σ' άμεσην έπαφή με άπλα εργαλεία (άλετρι, σκαπάνη κ.τ.λ.) και τo ίδιο άπλές τεχνικές καλλιέργειας τής γής. Έδω συναντάμε τά στοιχειώδη, αλλά με βασική κοινωνική σημασία, επαγγέλματα ή προσεχτική μελέτη τους ύποβοηθεί τή μήση του παιδιού στην οικονομικοκοινωνική δομή τής Κοινότητας και στο πλέγμα τών διαπροσωπικών σχέσεων, πού ή κατανόησή τους είναι για τo μαθητή δύσκολη. Τα λαϊκά πολιτιστικά στοιχεία, έξάλλου, είναι άφθονα και προσιτή ή σπουδή τους. Οι σχέσεις μεταξϋ φυσικού και ανθρώπινου περιβάλλοντος είναι πιο όρατές, πιο άπτες, και ή πρόσληψή τους εϋκολώτερη. Η ζωή, γενικά, παρουσιάζεται σε κλειστούς κύκλους, με πλούτο μορφωτικών αγαθών, πού, συχνά, θέτουν τo δάσκαλο σ' άμηχανία κατά την έπιλογή τους. Όλα στην έξοχή έχουν για τo παιδί ζωή, νόημα, αρχή και τέλος.

Η διδασκαλία στο χωριό γίνεται άνετα in concreto, γιατί άντικρίζομε τά πράγματα μέσα στο περιβάλλον τους, στις μεταξϋ τους σχέσεις, πού είναι εϋδιάκριτες, και στις σχέσεις τους με τούς ανθρώπους. Το διδακτικό αξίωμα από τo άπλο στο σύνθετο βρίσκει σ' άγροτικά σχολεία τήν πλήρη καταξίωσή του. Η γωνιά τής γής του χωριού, πού καλείται νά έξερευνήση o μαθητής, άποτελεί μιá εϋδιάκριτη όλότητα, τής όποιας τά μέρη είναι καλά συναρμωμένα και έμφανίζονται στην έρευνητικήν όραση, όπως και στον πρωτόγονο. Όταν θυμηθοϋμε τή θεωρία του όντοφυλογενετικού παραλληλισμού, πού διαπιστώνει μεγάλες όμοιότητες στην ψυχοτροπία του παιδιού και του πρωτόγονου, άντιλαμβανόμαστε εϋκολα τήν ψυχολογική θεμελίωση τών παραπάνω θέσεων.

Τά σχολεία τής πόλης, ύποστηρίζουν, βρίσκονται σ' ένα περιβάλλον πλασματικό και πολυσύνθετο, πού παρουσιάζει και δυσκολίες και κινδύνους στην έξερεύνησή του.

Η έφαρμογή τής μελέτης του περιβάλλοντος δέν προσφέρεται για τά σχολεία τών πόλεων, πού έχουν κατάδηλον άστικό χαρακτήρα, δίχως άρκετά φυσικά — γεωργικά στοιχεία στη ζωή τους. Τους αναθέτομε στόχους άπροσπέλαστους και τούς προτεινομε σύστημα «τυχοδιωκτικό», χειρότερο και από τή ρουτίνα». (48) Και τά Προγράμματα του Βελγίου του 1936, πού καθιέρωσαν τo τοπικό περιβάλλον σαν κέντρο τής σχολικής έργασίας, έπισημαίνουν έτοϋτο τo πλεονέκτημα τών άγροτικών σχολείων. «Για τή μελέτη του περιβάλλοντος, τ' άγροτικά σχολεία έχουν ένα άναμφισβήτητο πλεονέκτημα συγκριτικά με τά σχολεία τών πόλεων, άφοϋ διαθέτουν σχολικό κήπο και βρίσκουν κοντά τους άφθονία από φυσικά πλούτη. Κι αυτά, συμπεραίνει, είναι τά περισσότερο μορφωτικά».

Είναι αλήθεια, ότι τo άγροτικό περιβάλλον παρουσιάζει πλούτο στοιχείων, πού, συχνά, προκαλοϋν έντονη άμηχανία στο δάσκαλο, όταν πρόκειται νά έπιλέξη τά λογικά και ψυχολογικά άπλα και μορφωτικά. Άλλά τo νά άπορρίπτωμε «συλλήβδην και άθρόως», σ' όνομα άπατηλών και θεωρητικών μορφωτικών άρετών, τo πραγματικό και λειτουργικό περιβάλλον, μέσα στο όποιο τo παιδί πλάθει τήν προσωπικότητά του, διαπράττομε καιριο παιδαγωγικό σφάλμα. Δέν ύπάρχει ταυτότητα μεταξϋ του λογικά άπλου και ψυχολογικά άπλου. Αν θέλωμε νά μελετάμε τo περιβάλ-

48. M. Batholomé-Paquet : J' étudie ma ville σελ. XIV.

λον μ' έναν τρόπο αὐθεντικό και ψυχολογικά ὀρθό, πρέπει νά κάνωμε σωστά τις διακρίσεις. Ἄν τὸ κάρο γιὰ τὸ παιδί ἑνὸς χωριοῦ εἶναι πιὸ προσιτό, γιὰ τὸ παιδί τῆς Ἀθήνας εἶναι τὸ τρόλεϋ. Τὸ κάρο γιὰ τὸ δεύτερο εἶναι περισσότερο ἀπρόσιτο και ἀντίστροφα. Τὸ παιδί περνᾷ ἀπὸ τὸ βαθυχάραχτο δρόμο τῆς προσωπικῆς του ἐμπειρίας κι ὄχι ἀπὸ μιὰ μελέτη λογικά προοδευτική, πὸν θὰ ξεκινούσε ἀπὸ τὸν τροχό, περνώντας κατόπι στὸ χειραμάξι, στὸ κάρο και στὸ λεωφορεῖο. (49)

Ἄλλωστε, ὅπως ρητὰ ὑποστηρίζει ὁ H. Wallon «μεταξὺ παιδιοῦ και πρωτόγονου ἡ διάκριση εἶναι καθαρῆ. Τὸ παιδί εἶναι μπροστὰ σὲ τεχνικές, πὸν ὑπάρχουν και πὸν δὲ γνωρίζει ἀκόμη νὰ χρησιμοποιήσῃ γιὰ τὸν πρωτόγονο οἱ τεχνικές αὐτὲς ἀπουσιάζουν». Ἀπὸ τὴ θέση τούτη συνάγεται, ὅτι τὸ παιδαγωγικό πρωτεῖο τοῦ ἀγροτικοῦ περιβάλλοντος ἐμφανίζει μιὰ λογικὴν ἀποψη τὸ λιγότερο συζητήσιμη. Γιατὶ ἀνάμεσα σ' ἕναν σύγχρονον ἄγριο, πὸν ἀγνοεῖ τὸ αὐτοκίνητο, και σ' ἕνα μικρὸ παιδί, πὸν ἔχει μπροστὰ του 12 ἄλογα, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχει ἀκόμη στὴν ἐξουσία του, ἀλλὰ μετέχουν στὴ ζωὴ του, στὴν πείρα του, δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ κοινό. (50)

Τὸ παιδί, ἀπὸ τὴ γέννησή του, ὅπως και πιὸ πάνω τονίστηκε, εἶναι θυθισμένο μέσα σ' ἕνα ἐξαιρετικά περίπλοκο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, στὸ ὁποῖο πρέπει προοδευτικά νὰ ἐνταχτῆ, ἀφοῦ τὸ κατακτήσῃ μὲ τις ἀδιάκοπες ἀνιχνεύσεις και προσαρμοστικές ἀγωγές του.

Ὅποιο και ἂν εἶναι, κοντολογίς, τὸ περιβάλλον, ἀγροτικό ἢ ἀστικό, μ' ὄλα τὰ στοιχεῖα, πὸν τοῦ δίνουν τὴν ξεχωριστὴ φυσιογνωμία, τὴν ἰδιαίτερη προσωπικότητά του και τὴν αὐταξία του σὰν πλαίσιο ζωῆς, νὰ ποῖο εἶναι γιὰ τὸ παιδί «ἀπλό» και «φυσικό». Αὐτὸ ἀδράχνει ὄλες τις φροντίδες και ὄλες τις προσπάθειές του· αὐτὸ εἶναι ἡ πηγὴ τῶν βιωμάτων και ὁ στόχος τῶν διαφερόντων του, ἡ ὕλη στὴν ὁποῖα πρέπει νὰ ξανοιχτῆ ἡ πνευματικὴ του ζωὴ. Καὶ στὴν πολιτεία ὑπάρχει γύρω ἀπὸ τὸ παιδί ἕνα περιβάλλον ποικιλόμορφο και ζωντανό. Τὸ ἴδιο τὸ σχέδιο μιᾶς πόλης ἀποκαλύπτει, πολλές φορές, τὴν πορεία τοῦ ἱστορικοῦ και οἰκονομικοῦ της σχηματισμοῦ. Μὲ τὴ σύγχρονη τάση, πὸν παρατηρεῖται στίς πολιτείες, ν' αὐξάνουν και σὲ πληθυσμὸ και σ' ἔκταση και βρίσκονται σὲ μιᾶν ἀδιάκοπην ἀλλαγὴ, ὅπου τὸ παρελθόν και τὸ παρὸν συνυπάρχουν και ταυτόχρονα κυφορεῖται και προαγγέλλεται ἡ ἀνάπτυξη τοῦ μέλλοντος, μᾶς παρέχεται μοναδικὴ εὐκαιρία νὰ καταδείξωμε στὸ παιδί πῶς ὁ ἄνθρωπος, μὲ τὴν ἐπιμονὴν και τὴ δουλειά του, μεταμορφώνει τὰ τοπία ἔτσι, ὥστε νὰ ὑπηρετήσουν καλύτερα τοὺς νέους ὄρους τῆς ζωῆς του.

Τὸ παιδί τῆς πολιτείας γνωρίζει κιόλας πολλά πράγματα, πὸν δὲν ξέρει, ὥστόσο, νὰ τὰ ὀργανώσῃ. Ἐκτὸς πὸ τὸ δρόμο τοῦ σπιτιοῦ του, πὸν συνήθως, εἶναι ὁ χῶρος τῶν παιγνιδιῶν του, τὸ τμήμα τῆς γειτονιάς του, στὸ ὁποῖο ἐξελίσσεται, ἡ μικρὴ του ἐμπειρία περιλαμβάνει και ἄλλα στοιχεῖα. Γνωρίζει, πρὶν ἔρθῃ στὸ σχολεῖο, τὴ μέρα, τὴ νύχτα, εἶδε τὸ χιόνι και τὴ βροχὴ, τσαλαβούτησε στὰ νερὰ τοῦ δρόμου, αἰσθάνθηκε τὸν ἄνεμο πὸν ὕψωσε τὸ χαρταετό του, παρακολούθησε τὰ σύννεφα νὰ τρέχουν, χάρηκε τὸν ἥλιο, τ' ἄστρα και τὸ φεγγάρι ἐκρυσσαν τὰ μαγικά ὀπτρα τῆς παιδικῆς του φαντασίας. Θὰ λάβωμε ὑπόψη και τ' ἀπομακρυσμένα αὐτὰ στοιχεῖα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχει μιὰ γνώση ἀόριστη και ἄτελη. Κυρίως, ὁμως, θὰ στηριχτοῦμε στὰ πιὸ ἀπτά γεγονότα, γιὰ νὰ διευρυνθοῦν κατόπι οἱ γεωγραφικοὶ του ὀρίζοντες, χάρη στίς συνδέσεις και στίς συνάψεις, πὸν θὰ ἐγκατασταθοῦν αὐθόρητα.

Τὰ βασικά κέντρα μελέτης θὰ εἶναι: οἱ δρόμοι· οἱ λεωφόροι· οἱ πλατείες· τὰ πάρκα· οἱ συνοικισμοὶ· οἱ βιοτεχνικές, ἐμπορικές και βιομηχανικές μονάδες. Μὲ τοὺς μικροὺς θ' ἀρχίσωμε μὲ τὴν παρατήρηση τοῦ δρόμου τοῦ σχολεῖου, πὸν προσφέρει

49. Arn. Classe : Philosophie de l' étude du milieu /1961 σελ. 59.

50. Ar. Classe : ὀπ. σελ. 55.

χίλιες ἔλξεις καὶ μιὰν ἀπειρὴ ποικιλία θεμάτων. (51) Τὰ μαγαζιά τοῦ παιτοπώλη, τοῦ κρεοπώλη, τὰ μαγαζάκια τῶν ἄλλων ἐπαγγελματιῶν, οἱ πλανόδιοι ἔμποροι, ὁ γαλατάς, ὁ μανάβης, ὁ παγοπώλης κ.τ.λ. Ὁ δρόμος στὶς διάφορες ὥρες τῆς ἡμέρας καὶ στὶς διάφορες ἐποχές. Ὅλη τούτη ἡ ζωὴ τοῦ δρόμου θὰ βοηθήσῃ τὸ παιδί νὰ κατανοήσῃ τὸν κοινωνικὸ μηχανισμό. Ἀπὸ τὸ δρόμο τοῦ σχολείου θὰ καταλήξωμε σ' ἓνα σταυροδρόμι, σὲ μιὰ πλατεία ἢ σὲ μιὰ λεωφόρο, γιὰ ν' ἀρχίσωμε νέα μελέτη. Τέλος, θὰ δυνηθοῦμε νὰ ἐπιχειρήσωμε τὴ μελέτη ὁλόκληρης τῆς συνοικίας. Μὲ τίς ἀνώτερες τάξεις θὰ ἐπισκεφτοῦμε καὶ θὰ μελετήσωμε μιὰ βιοτεχνικὴ ἢ βιομηχανικὴ μονάδα, γιὰ νὰ μνηθοῦν οἱ μαθητὲς στὰ μυστικὰ τῆς μαζικῆς παραγωγῆς προϊόντων καὶ στὴν ἐργοστασιακὴ ζωὴ. Ὅπου τὰ ἐργοστάσια εἶναι προσιτά, ἢ γνωριμία μὲ τὴ βιομηχανικὴ παραγωγή καὶ τὴν ἐργοστασιακὴ ζωὴ πρέπει νὰ γίνεται, ἔστω καὶ μὲ ἀπλὲς ἐπισκέψεις, ἀπὸ μιὰ μικρὴ ἡλικία καὶ πάνω. Σιγὰ - σιγὰ θὰ πλατύνῃ καὶ ὁ τεχνικὸς τοῦς δρίζοντας. (52)

Καὶ γιὰ τὸ παιδί τοῦ χωριοῦ καὶ γιὰ τὸ παιδί τῆς πόλης τὸ ἄμεσο περιβάλλον δὲν εἶναι ἀντικείμενο τέλεια καθορισμένο· δὲν πρέπει νὰ τοῦ θέσωμε ἀκριβῆ δρια.

Οἱ ἀνακαλύψεις τῆς ἐπιστήμης, οἱ κατακτήσεις τῆς τεχνικῆς, ἡ πύκνωση τῶν μέσων ἐπικοινωνίας σὲ διεθνή κλίμακα, ἡ ἐκμηδένιση τῶν ἀποστάσεων καὶ τὸ παγκόσμιο ἔμπόριο ἔχουν ἐπιφέρει βαθιὲς ἀλλαγές στὴ μορφή τοῦ κόσμου. Γίνεται μιὰ τέτοια πνευματικὴ διαπίδυση μεταξὺ τῶν λαῶν, ποὺ προκαλεῖ κατάπληξη.

Καὶ τὸ πιὸ ἀπομακρυσμένο στὴ σιωπὴ τοῦ χωριοῦδάκι διασχίζεται ἀπὸ πολυτελέστατες λιμουζίνες, ὁ οὐρανὸς αὐλακώνεται ἀπὸ ταχυκίνητα ἀεροπλάνα καὶ τὰ κύματα τοῦ ραδιοφώνου φέρνουν τὰ νέα ἀπὸ τὰ πέρατα τοῦ κόσμου. Ὁ κινηματογράφος προσφέρει στὰ παιδιά φωτεινὲς καὶ ζωντανὲς εἰκόνες ἀπ' ὅλη τὴ γῆ καὶ ἀπὸ τὸ σύμπαν καὶ ἐμπλουτίζεται ἡ πείρα τους. Γνωρίζουν ὅλες τίς μάρκες τῶν αὐτοκινήτων καλύτερα ἀπὸ μᾶς. Τὸ περιβάλλον, ποὺ ζῆ σήμερα τὸ παιδί, εἶναι πολὺ διαφορετικὸ ἀπ' ἐκεῖνο ποὺ ζήσαμε ἡμεῖς στὰ χρόνια τοῦ μεσοπολέμου. Ἡ γεωγραφικὴ περιέργεια ὅλων μας εἶναι σ' ἐγρήγορη.

Μπροστὰ στὰ μάτια μας κυκλοφοροῦν ἄνθρωποι καὶ ἐμπορεύματα ἀπ' ὁλόκληρο τὸν κόσμο. Ἡ ἀγορὰ ἔγινε παγκόσμια καὶ οἱ πολιτισμικὲς προσμίξεις εἶναι καθολικὸ φαινόμενο, ἀποτέλεσμα τῆς παγκοσμιότητος τῶν ἀνθρωπίνων ἀλληλεξαρτήσεων καὶ σχέσεων. «Ὀικονομικά, πολιτικά, ἠθικά, ἡ καθημερινὴ ζωὴ τοῦ κάθε ἀνθρώπου ὑφίσταται τὴν ὁρμὴ τῶν κυμάτων ἀπὸ τίς μακρινὲς τρικυμίες: ἓνα κράχ στοὺς χρηματιστήριον τῆς Ν. Ὑόρκης, μιὰ ἐπανάσταση στὴν Ἀφρικὴ ἢ στὴν Ἀσία κ.τ.λ. (R. Garaudy)

Γίνεται, ἔτσι, φανερό, ὅτι πρέπει νὰ νοήσωμε τὴ μελέτη τοῦ περιβάλλοντος στὴν πιὸ εὐρεία σημασίᾳ της. Νὰ τὴ θεωρήσωμε πολυδιάστατα καὶ σ' ὅλες τίς θεμιτὲς προεκτάσεις της, ὅπως, πολὺ σωστά, τὴν ἀντικρίζει ὁ Arg. Clausse «Τὰ μεθοδολογικὰ σχήματα μποροῦν νὰ πηγαινοῦν ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο καὶ τὸ πιὸ ἄμεσο στοὺς ἀφαιρεμένο καὶ τὸ πιὸ ἐπεξεργασμένο· μποροῦν νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν πλατεία τοῦ χωριοῦ ἢ τὸ βιβλίον, τὴ συγκεκριμένη δράση ἢ τὴν ἀφαιρεμένη σκέψη, τὴν ἐνεργητικὴ διδασκαλία ἢ τὴν καθιερωμένη. Ὅλες οἱ μορφές, ποὺ ὁδηγοῦν ἄσφαλτα στοὺς σκοποὺς, δικαιολογοῦνται.

Μελετῶ τὸ περιβάλλον: αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι νὰ μελετῶ μὲ κρίση, μαθαίνοντας ἐκεῖνο ποὺ θέλω — δηλ. γνωρίζοντας τὸ ρόλο καὶ τὴ θέση τῆς δραστηριότητος αὐτῆς μέσα στοὺς γενικὸ πρόγραμμα — τὸ ποτάμι, τὸ τέλμα, τὸ χωριό, τὸ δρόμο, τὸ βάτραχο, τὴ χειράμαξα ἢ τὸ αὐτοκίνητο, ἀλλ' αὐτὸ μπορεῖ ἐπίσης νὰ 'ναι καὶ ἡ

51. M. Partholomé-Paquet : δ.π. σελ. XIX.

52. N. Κιτσίκη : Τὴ Μέλλον τῆς Παιδείας μας; «Νέα Οἰκονομία» 3/1963 σελ. 199.

ἀκρόαση μιᾶς συμφωνίας τοῦ Μπετόβεν ἢ ἑνὸς κονσέρτου τοῦ Ἄρμστρογκ, ν' ἀναλύσω ἕνα ποίημα τοῦ Ἀραγκὸν ἢ ἕνα μυθιστόρημα τοῦ Καμύ, νὰ ἐνδιαφερθῶ γιὰ μιὰν ἀπεργία τῶν μεταλλουργῶν, γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ συνδικάτου τῶν μεταλλωρῦχων ἢ γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἀποτίναξης τοῦ ἀποικιακοῦ ζυγοῦ τοῦ Κογκό· μπορεῖ νὰ εἶναι ἢ ἐπίσκεψή μου στὴν τοπικὴ βιομηχανία ἢ νὰ περιπατήσω στὸ γειτονικὸ ναυπηγεῖο, νὰ ἐγκαταστήσω στὸ σχολεῖο ἐνυδρεῖο ἢ ν' ἀσχοληθῶ μὲ τὴν κονικλοτροφία... Περιβάλλον, κοντολογία, εἶναι κάθε τι ποῦ μᾶς περιβάλλει ὕλικά, πνευματικά, πᾶν ὅ,τι συμβαίνει, γίνεται ἀντικείμενο σκέψης καὶ πίστης, καταφάσκειται καὶ ἐκφράζεται γύρω μας...» (53)

7. Τὸ πρόγραμμα καὶ ἡ διάρθρωσή του

Προηγούμενα δώσαμε περιληπτικὰ ἕνα σχέδιο μελέτης τοῦ περιβάλλοντος γιὰ τὸ δάσκαλο. Σ' αὐτὸ ὑπάρχουν κίβλας οἱ γενικὲς γραμμὲς ἑνὸς προγράμματος, ποῦ δείχνει *grosso modo* τὰ πεδία ἐρευνας καὶ τὰ ὁριὰ τῆς. Ἡ παιδαγωγικὴ ἐπεξεργασία καὶ διάρθρωση τῶν θεμάτων, ποῦ θ' ἀποτελέσουν τὰ κέντρα μελέτης στὶς διαφορὲς τάξεις, δὲν ἀνήκουν στοὺς στόχους ἐπιτέλους τῆς μελέτης. Ὡστόσο, θὰ διατυπώσωμε ὁρισμένους βασικὲς ἀρχές, ποῦ πρέπει νὰ ἴναι ἀφεύγατες ἀπὸ μπροστά μας στὴ σύνταξη ἑνὸς γενικοῦ προγράμματος μελέτης τοῦ περιβάλλοντος καὶ κυρίως στὴν ἐφαρμογὴ του στὴν πράξη, στὴν παιδαγωγικὴ του ἐπεξεργασία ἀπὸ τὸ δάσκαλο, μέσα στὶς εἰδικὲς συνθῆκες τοῦ σχολείου του. Ἡ προσαρμογὴ τοῦ προγράμματος στὶς εἰδικὲς συνθῆκες ἑνὸς σχολείου εἶναι κίβριο καὶ ἀνέκκλητο αἶτημα τῆς νέας ἀγωγῆς. Μειονέκτημα τῶν παλαιῶν προγραμμάτων ἦταν, ὅτι ἐπέβαλαν σ' ὅλα τὰ παιδιὰ τῆς χώρας, ποῦ ζοῦν σὲ διαφορετικὲς περιοχές, τὶς ἴδιες ὕλεις, τὰ ἴδια θέματα. Ἄν καὶ γιὰ τὰ προγράμματα τῶν ξεχωριστῶν μαθημάτων ἢ ὁμοιομορφίαι τοῦ περιεχομένου ὡς τὶς ἔσχατες λεπτομέρειες καὶ ἡ στερεότυπη ἐφαρμογὴ του στὴν πράξη εἶναι οὐσιαστικὰ μειονεκτήματα, γιὰ τὴ μελέτη τοῦ περιβάλλοντος εἶναι τέλεια παραχάραξη καὶ περιγραφή τῶν ἀντικειμενικῶν του σκοπῶν. Μὲ τὴ μελέτη τοῦ περιβάλλοντος ἐπιδιώκομε νὰ φέρωμε τὸ μαθητὴ σ' ἀμεσην ἐπαφὴ μὲ τὸ συγκεκριμένο χῶρο τῆς ζωῆς του, μὲ τὰ πράγματα, τὰ ὄντα καὶ τοὺς ἀνθρώπους, ποῦ ὑπάρχουν γύρω του. Δὲν εἶναι μελέτη τοῦ περιβάλλοντος ἢ σπουδὴ ἑνὸς θέματος, π.χ. τοῦ ἀσβεστοκάμινου, ὅταν δὲν ἔχη ἀντικειμενικὴν ὑπάταση, δὲν ὑπάρχει στὴν περιοχὴ ἀσβεστοκάμινο.

Σὲ κάθε μεταρρύθμιση τὸ ὑπ' ἀριθ. 1 πρόβλημα εἶναι τὸ πρόγραμμα. Ἡ ἀλλαγὴ τῶν προγραμμάτων πρέπει νὰ γίνεται πρὸς τρεῖς κατευθύνσεις: α) Νὰ εἶναι ὅσο γίνεται πιὸ καλὰ προσαρμοσμένα στὶς ἀνάγκες καὶ τὶς προσηληπτικὲς ἰκανότητες τοῦ παιδιοῦ, ποῦ τὶς γνωρίζομε σήμερα, χάρις στὴν ἐξέλιξη τῆς Ψυχολογίας, ὅλο καὶ πιὸ καλύτερα. β) Νὰ ἔχουν εὐκαμψία τέτοια, ὥστε νὰ παρέχεται ἡ εὐχέρεια στοὺς δασκάλους νὰ τὰ προσαρμόζουν στὶς εἰδικὲς συνθῆκες τοῦ σχολείου καὶ τῆς περιοχῆς τους. γ) Νὰ μὴν εἶναι παραφορτωμένα.

Σχετικὰ μὲ τὰ προγράμματα οἱ Langevin-Wallon, ποῦ ἐπιχείρησαν μιὰν ἀπὸ τὶς πιὸ ὀλοκληρωμένους μεταρρυθμίσεις, ὕστερ' ἀπὸ τὸ β' παγκόσμιον πόλεμον, γράφουν: «Τὰ προγράμματα πρέπει νὰ δείχνουν αὐτὸ ποῦ θὰ διδαχτῆ κατὰ κύκλους καὶ κάθε χρονιά, ἀλλὰ μὲ τρόπο εὐρὺ καὶ εὐκαμπτο, δηλ. ἡ κατανομὴ τῆς ὕλης χρονικὰ δὲν πρέπει νὰ ἴναι πολὺ περιοριστικὴ, γιὰ νὰ μὴν ἐμποδίζη, μ' ἕνα χῶρισμα ὑπέμετρα στεγανό, τὴν ὁρμὴ τῆς περιέργειας, τὴν ὁποία πρέπει νὰ ἐπιδιώκομε νὰ

53. Ar. Clause : δ.π. σελ. 109—110 καὶ
Γ. Παπακωστούλα : Ἡ μελέτη τοῦ περιβάλλοντος κτλ. σελ. 9.